

Meie tajumise psühholoogia on orienteeritud stereotüüpide universaalsusele (K. Marxi teesiks oli "Olemine määrab teadvuse"). Nendega harjutakse kiiresti, võetakse märkamata omaks ja mõne aja pärast tunnistatakse ainsaks õigeks kriteeriumiks. Juba mõnda aega elame kahetsedes ja meie puhastumises on peamiseks tõusnud küsimus: kas see tee viib templi juurde? Kuidas juhtus, et inimene - oma aja laps - eksis sellelt teelt või loobus mingil põhjusel igaviku teel käimisest?

Sellega seoses tahaks hoiatada endiste vigade kordamise eest, seisukoha eest, nagu oleks õige ainult kristlik maailmanägemine. Tahaksin oma oponentidele esitada küsimuse, kuidas nad käituvad olukorras (jagan J.-P. Satre hinnangut, et teadvus on situatiivne), kus must kass jookseb üle templisse viiva tee või hobune hakkab sel teel äkki kapjadega vastu maad põtkima?

Tahaksin, et teel templi juurde näeks inimene juba eemalt päikesejumala poolt heledalt valgustatud kuplite hiilgust. Paganluse kui inimeste ja looduse ühinemise sümboli unarusse jätmine vaevalt soodustab kõlbelise isiksuse kujunemist.

Niisiis lubab kahe rikka kultuuritasandi - traditsioonilise ja kristliku - aktiivne taassünd rahval säilitada oma põlist etnilist kordumatust ja omapära, omada väärilist kohta maailma vaimses pärandis. Selle eesmärgini võib jõuda üksnes ühiskonna elu ja inimlike väärtuste prioriteete põhimõtteliselt muutes.

Tõlkis Mare Kõiva

LOITSUST RIITUSENI

Mare Kõiva. Eesti. Tartu

Loitsud, vanemaid rahvaluuleliikide seas, on pika traditsioonis püsimise jooksul muutunud ja muteerunud, kuid säilitanud oma orva moodsamate nähtuste keskel. Imekspandaval kombel ei hääbunud nad koos muinasjuttude, regilaulude ja muu arhailise rahvapärимusega. Nüüdisaegsele loitsuvaramule on tunnuslik ahenenud temaatika ja vormivõtted. Muutunud on loitsude funktsioon, usundiline tähendus ja taust, nende traditsiooniline kandepind. Nende tähendus tänapäeva eestlasele pole võrreldav sajanditaguse mõjuga. Ometi on viimastel aastatel Eestis ridamisi avalikult ja üleriigiliselt loitsitud.

Osavõtjaterohkete avalike loitsude kõrval on sõnamaagiat kasutatud ka suletud sotsiaalsetes rühmitustes. Suhteliselt hiline on tava pühade ajal või mõnes kriisiseisundis pöörduda abi järele kas muistsete vormelite või improviseeritud sõnadega. Käesolevas kirjutises jälgitakse loitsude levikut, kasutamisi viise ja -motivatsiooni nüüdis-Eestis. Seejuures on visandatud üldiseid muutusi suhtumises rahvameditsiini, meediumitesse ning loitsimisse, esitatud loitsimise põhjuseid ja erinevaid realisatsioone. Võrdlusandmetena on kasutatud varasemaid üleskirjutusi loitsimisest ja loitsudest.

Loitsude kasutamisest rahvameditsiinis

Möödunud sajandil arstisid sõnadeta vaid käsitöölised - hambakaksajad-sepad, kupumoorid, kaardipanijad, käevaatajad. Pärimusekandjate hinnanguil polnud loitsuta ravimisel õiget mõju. Saavutamaks paremaid ravimistulemusi kasutasid mitmed käsitöölised abistajadki arstimisriituses sõnamaagiat. Arhiivianimeil näib, et posimine või sõnamine oli XX sajandi alguses veel üldlevinud. Seda kinnitavad peale varasemate arhiiviteadete 1970.-1980. aastatel küsitletud vanemad informandid. Nii tegutses Võnnu kihelkonnas viimase saja aasta jooksul ligikaudu 700 rahvaarsti,¹ kes ravisid väga erinevaid inimeste ja loomade haigusi. Arstimisriituse juurde kuulusid enamasti loitsud. Kahekümnendail aastail Pärnumaal rahvaarste otsinud meditsiinitudengid kohtasid neid seal arvukalt.² Umbes poolte tollaste arstijate kohta on arhiivi talletatud pärimusjutte, millest nähtub, et nende arstimispraktikasse kuulusid tavaliselt ka loitsud. Ühelt sääraselt uurimismatkalt pärineb toona Pärnus tegutsenud ja hiljem Häädemeestele siirdunud imearsti Anna Kuusiku nõidussõnade vihiku koopia ligi kahe ja poolesaja loitsuga. Ta laenas oma sõnu üliõpilasele ümberkirjutamiseks. 1960. aastatel kopeeris sama loitsuvihiku koos Anna Kuusiku suuliste kommentaaridega rahvaluulearhiivile Häädemeeste korrespondent Marta Mäesalu. Seetõttu on loitsude koosseis, hilisemad täiendused ja nihked kirjapandud sõnavaramus, samuti esitaja enda suhtumised, hõlpsamalt ajastatavad ja jälgitavad.³

Rahvameditsiin ja koolimeditsiin

Maa-arstide ja imeravitsejate juures käimine vähenes ilmselt 1930. aastatel. Imearste oli tollal paikkonniti, eeskätt suuremates, metsastes ja soistes kihelkondades, aga ka vaesemates piirkondades, arvukalt. Tollal eelistati juba pöörduda meditsiinilise koolitusega arstide poole. Sünnitama mindi pigem haiglasse, ussihammustuse ja roosi puhul (mõlemate ravimisel olid nn koduarstid edukad) pöörduiti diplomeeritud medikute poole. Pärimusekandja iseloomustab olukorda järgmiselt: *“Ennemini oli L. lapsi ka vasta võtnud, aga nii 1925.*

aastal, kui mina siia tulin, siis enam ei, siis käisid naised juba linna.” (RKM II 393, 119 (4) < Kambja (1985)) Murrangut suhtumises on seostatud eeskätt uue ravimite põlvkonna - antibiootikumide - kasutusele võtmisega.⁴ Seni ravi- viisidelt ja ravimitelt lähedased harud - koolimeditiin ja rahvameditsiin - lahknevad nüüdsest aina enam. Stein Mathiesen selgitab nn koolimeditiini ja rahvameditsiini erinevusi järgnevalt⁵:

biomeditsiin	rahvameditsiin
haigus	tõbi
ametlik	mitteametlik
diagnoos	arbumine
loodusseadused	üleloomulikud jõud
medikamendid/kirurgia	palve/loits
ravimine	parandamine
ennistamine	ime

Igasugune nähtuste vastandamine toob esile erinevad lähenemisnurgad ja olemuslikud erinevused. Seegi skemaatiline süstematiseerimine aitab iseloomustada tervendamise ja tervenemise erinevaid võimalusi ning osutab ilmsetele sulandumiskohtadele.

Võrdlusest nähtub, et rahvameditsiin arvestab enam inimese psüühikaga ning tema enda puutumatu jõuvarudega: tervenemissooviga, valmidusega tervistuda vaimse korrastamise abil. S. Mathiesen tõstab koolimeditiini puhul esile selle põhinemist patsiendi biokeemilisel ravil ja kaasajal tunnustatud loodusseadustel. Ametliku meditsiini võtted ja ravimid on ühiskondlike institutsioonide poolt sanktsioneeritud ning ravimise tulemusena taastatakse patsiendi endine tervislik seisund. Vastaspool, pärimuslik meditsiin, pole ametlikult tunnustatud, rajaneb mentaalsetele kogemustele, tugineb üleloomulikele jõududele ja (seni) tunnustamata loodusseadustele. Ravimitest on esile tõstetud vaid sõnamaagiat, tervenemist seostatakse ime ootusega. Pakutud jaotus on mõneti üheülbaline. Rahvameditsiin ja koolimeditiin on arenenud üksteist vastastikku mõjutades ning viimastel aastasadel olnud küllalt sarnased. Sõnamaagiat pole aga tavaliselt kasutatud üksinda, muudest võtetest lahutatult. Selle kõrval kasutati rahvapärases arstimises muidki võtteid, näiteks taimravi, massaaži jm. Pikemat aega on rahvameditsiinile olnud tunnuslik apteegirohtude või nende ja omavalmistatud ravimite üheaegne kasutamine. Viimase poolesaja aasta jooksul on uut informatsiooni vahendunud teiste rahvaste pärimusest ja kogemustest. Oluliselt uue tõlgenduse on saanud mitmed manuaalteraapia võtted, nn kätega energiaväljade korrastamine jm. Traditsioonilised loitsud on sel sajandil kaotanud oma positsiooni ning taandumas rahvameditsiini võttestikust. Kaasajal ei pruugi koolitatud arsti diagnoosimisviis erineda loodusarsti haiguse määramise tehnikast - mõlemad toetuvad patsientidega suheldes oma kogemustele,

erialastele teadmistele ja intuitsioonile. Rahvaarstide meditsiinialased teadmised on diletantlikud, kuid küllalt ulatuslikud. Haiguste määramisel kasutati/takse rahvameditsiinis mitmesuguseid koolimeditsiiniga ristuvaid võtteid (palpeerimine, anamnees, laboratoorsed analüüsid, viimastel kümnenditel ka koostöö ja konsultatsioonid ametlike arstidega jne). Mitmed rahvaarstid taotlevad, et patsient tuleks vastuvõtule arsti saatekirjaga ja temapoolse diagnoosiga, otsese suunamisega imearsti konsultatsioonile. Üheks selliseks on Laine Roht, rahva hulgas tuntud Kaika nõiana, kes leiab, et arstimine on tulemusrikkam, kui mõlemad pooled ühendavad oma jõu haige tervise taastamiseks.⁶

Rahvameditsiini võtteist loobuma ajendas biokeemiliste ravimite tõhusus. Näib, et vaid üksildastes metsakolgastes ja soosaaretaludes ning väheste haiguste ravimisel säilitas pärimuslik meditsiin prioriteedi. Antibiootikumide levikuga algas pöördumatu eemaldumine (suulisest) traditsioonist. Empiirilise kogemuse vahendusel leitud ja sajanditepikku läbiproovitud, perekonna (või ka laiema sotsiaalse grupi) poolt aktsepteeritud teadmised ja arstimistavad taandused, neid kasutati eeskätt külmetus- ja muude lihtsamate haiguste puhul. Sageli eelistati ikkagi antibiootikumikuuri.

Teise maailmasõja eelne, aegne ja järgne ebakindlus, teadmata kadunud sugulased ja sõbrad, valitsuse korduvad repressioonid tõstsid erilisse staatusesse ennustajad ning selgeltnägijad. Rahvaarstide seisundit mõjutasid vähem ajaloosündmused ja rohkem korrapärane meedikutevõrk. Haiglate prestiiž ja tasuta arstiabi välistas kodused sünnitused ning raskemate haiguste koduravi. Iseravimist peeti vanapäraseks, selle aeg oli ümber. Koolimeditsiini vastu äratasid usalduse ja turvatunde näiteks väikelaste vaksineerimine, millega õnnestus tõkestada raskete nakkushaiguste levikut. Mäletan lapsepõlvest vanemate inimeste meenusjutte lastehalvatuse puhangust Eestis ning kergendus- ja tänusõnu vaktsiini imepärase abi kohta.

Tagasi rahvameditsiini juurde?

Arvatavasti ravimite odavus soodustas nende liigtarvitamist. Antibiootikumidele omistati imettegevaid omadusi. Arvati, et nende abil on võimalik tervendada lootusetutest haigustest, peatada kroonilisi põletikke ning raskeid haigusi. Haigused näisid 1960. aastate optimistlike lootuste kohaselt taanduvat, alistatud tõved pidid medikamentide ees taganema ja sootuks kaduma. Samasugune imede ootus iseloomustas toonast keemia tarvitamist. Viimane pidi tagama kõrged saagid ja vabastama inimese kõigist ülearustest ja vaenulikest olenditest, sh haigusetekitajatest. Silmaga nähtavalt taandusid DDT jm mürkide toimel tarbetuks kuulutatud linnud ja loomad. Keemia kahjulikke kuhjumisi elusorganismis ei teadvustatud kuigi selgesti. Sellest tulenevad, raskesti ravile allu-

vad allergilised haigused olid sagedasemateks rahvaarstide poole pöördumise ajenditeks. Biokeemilise meditsiini diskrediteerimist kiirendas epideemiliste haiguste ja muteerunud haigustüvede, samuti vähkkasvajate kiire levimine. Ühe vana naise sõnul: "*Haigusi tuleb kogu aeg juurde, nii palju pole neid kunagi olnud.*"

Rahvaarstide haigusmenetluses oli (ja on) olulisel kohal haiguse tekkepõhjuse otsimine: ühiselt otsitakse (ravija pakub) objekte ja olukordi, mis haigestumise põhjustasid.⁷ Seejuures on rahvapärastes seletusviisides taas küllalt oluline osa nõ mentaalsetel haiguse põhjustel (käitumisnormide rikkumine, valed eluviisid, nn kurja silma ja needuse tänapäevased analoogid), millele sekundeerivad geograafilised (n halvasti valitud või kahjuliku fooniga eluase, vee- või energiasooned magamiskohas) jm seletused.

Ametlikus meditsiinisüsteemis oli pikemat aega ühele patsiendile ette nähtud kümneminutiline vastuvõtuaeg. Raviarst pidi selle aja jooksul suhtlema patsiendiga ning täitma haigusloo - nii polnud tal mahti silmi ametipaberitel tõsta. Selline anonüümne kiirsuhtlemine välistas haige ja arsti psüühilise kontakti ja ühise arutelu, miks ja kuidas haigus tekkis, nõ haigusseletuse leidmise. Haigele murettekitavatele sümptomidele, samuti haigust toetavate psühholoogiliste jm. mõjurite väljaselgitamisele jagus vähe aega. Arstide tollane kitsam spetsialiseeritus inspireeris rahvajutte, mis kirjeldasid käike erinevate eriarstide juurde, kellest igati tundis vaid ühte osa inimesest. Nii rändab haige kabinetist kabinetti, saades igalt arstilt uue diagnoosi.

Kontakti normeerituse ja pealiskaudsuse kõrval degradeeris säärane spetsialiseerituskliinikuid. Patsientidel, sh psühhosomaatiliste haiguste kandjail, oli vahel kergem kontakteeruda rahvaarstiga, kes pühendas talle märgatavalt rohkem aega ja tähelepanu, väärtustas haige isiku, suhtles temaga vahetult. Haige sai komplitseeritud haiguspildi puhulgi kohe ühe ja tervikliku seletuse haiguse päritolu ja olemuse kohta. Viited üleloomulikele jõududele, mida rahvaarst valdab ja mille abil ta korrastab haige tervist, äratasid osas patsientidest lootuse imepärasele abile, vallandasid platseebo-efekti. Haiguse tekkepõhjuste ja päritolu määramisega kaasnesid tihti haige varasemat elukäiku või tervist puudutavad prekognitiivsed või retrokognitiivsed seletused. Need suurendasid/vad omakorda arstija autoriteeti, süvendasid usaldust nii diagnoosi kui määratava ravi vastu. J. Young viitab, et paljude haigustega kaasneb raskesti määratletav psüühiline taust.⁸ Haigused on sagedasti pigem psühhosomaatilised kui ainult somaatilised, seega sobib nende arstimiseks võttestik, mis arvestab psühholoogiliste iseärasustega.

Rahvaarsti arstimisriituse on loomuldasa ulatuslikum ja mitmekülgsem ametliku meedikliku vastuvõtust. Ühe arstimiskorraga läbitakse mitu erineva kestuse ja emotsionaalse laenguga riituse osa. Meditsiiniantropoloogias proloogiks

liigitatud arstimisvajaduse selgitamine ja arstija valik moodustavad pikema eeltsükli, millega kaasneb informatsiooni hankimine: suhtlemine tuttavate, ametikaaslaste ja muude isikutega. Sellise kommunikatsiooni käigus häälestatakse end nn patsiendijuttude abil, mis kõnelevad kogemustest

*Austatud rahvaarst 24
Olen teinud korda ja loodan
ka seekord abi saada. Eelmisel
korda olen 19 aastat tagasi
ja saan teada, aitasid mind
haigusest murele arstid teha -
sõid meiga sisse panna.
Andke jumal Teie sügavat
tevit Eelne rahva arstidele
Vaegast. 5. Sept. 89. Alvanon*

Väljavõte Laine Rohu külalisraamatust.

rahvaarsti juures arstimisel. L. Honko loeb proloogi hulka ka esialgse haiguse määratlemise. Arstimisriitus koosneb mitmest järgust: kogunemine ja tutvumine; haige veenmine arstija võimekuses; haiguse päritolu selgitamine; loitsimine, masseerimine jm võtete kasutamine; lõpliku haigusseletuse esitamine; haiguse otsimine, kõrvaldamine, hävitamine või tagasisaatmine; paranemisreeglite ja ettekirjutuste tutvustamine haigele; ravimite üleandmine jm. Järgneb arstijale tasumine ning tema tänamine.⁹ Haige silme all haiguse kindlakstegemine ja tõrjumine, nimeliselt temale valmistatud (ja sõnutud) ravimid tagavad osaduse ja temapoolse aktiivsuse haiguse tõrjumisel. Haige pole passiivne, vaid on kaasatud arstimisriitusesse, sageli on tal üllatavaid kogemusi, temast endast sõltub tervenemine.

Rahvaarsti otsimisel on oluline arstija prestiiž. Enamasti valib haige rahvaarsti välja tema valduses oleva suulise informatsiooni ja pärimusjuttude põhjal, olles sageli juba enne ravikäigu algust arstija võimekuses veendunud. Seda usku kinnitab tavaliselt ka rahvaarst ise arstimisriituse käigus. Patsiendile jutustatakse edukatest arstimisriitustest, haige saab ooteajal tutvuda registreerimis- või külalisraamatutega, kuhu eelmised patsiendid on kirja pannud oma haiguse tunnuseid, tervenemise kirjeldusi, tänusõnu. Nende abil on tal võimalik häälestuda edukalt terveneja rolli. Eelhäälestuses on olulised ka nn ooteruumijutud,¹⁰ kus patsiendid vestavad lugusid imearsti juures juhtunust, imetervenemistest jms. Ta saab tunnistusi, et see isik on suutnud tervendada väga komplitseeritud ja keerukatest haigustest. Soodne psühholoogiline häälestus ning usk arstijasse ja ettevõetud ravimisse toimivad tervendamisriituse garantiina.

1970. ja 1980. aastatel suurendasid psüühilise komponendi osatähtsust totalitaarsest süsteemist tulenenud psüühiline surutus, loomingulise ning majandusliku eneseteostuse perspektiivitus. Olen veendunud, et seda süvendas ametlikult levitatud seisukoht väikerahvaste hääbumisest lähiaegadel ning enda identifitseerimine perspektiivitu etnosega.¹¹

Rahvameditsiini vahendusel püüti leida mitte üksnes alternatiivseid arsti-meid, vaid ka teistsugust mõtte- ja elamisviisi - kokkuvõtlikult võiksime seda seisukorda iseloomustada materialismi kriisina, millega kaasnes idealismi ihalemine ning alternatiivse maailmavaate otsimise tarvidus. Mõnigi kord püüti leida oma probleemidele kiiret ning tavatut lahendust. Sageli pöörduiti rahvaarstide poole käsikirjalisest käest-kätte levinud kirjandusest loetud filosoofiliste vaadete, erinevate teooriate, aga ka parapsühholoogiliste nähtuste kohta kinnituse saamiseks. Otsiti vaimset tuge vestlustest, sooviti täpsustada ja määratleda oma isiklike üleelamusi. Mitmed paravõimetest huvitatud soovisid leida endale õpetajat. Tavaseisukohast ebahaigete suhtlemine rahvaarstidega polnud hõlbus, sest 1970. aastatel kasvas järsult nende poole pöörduvate haigete arv. Nii kasutati tutvuse sobitamise ja jutule pääsemise ettekäändena mõnda ihuhäda või hoopis vahendajat.

1960. aastate demokraatlikule meelestatusele järgnes 1970. aastatel sotsiaalse optimismi kriis. Brian Inglis on iseloomustanud neid aastaid USAs ja NLs katsetuste perioodina, mille sihiks oli hüpnooti ja senitundmatute inimvõimete valdamine.¹² Venemaal langesid ajaliselt ühte riigivõimu karmistumine ja soosiv suhtumine müstikasse, imearstidesse. Meenutagem siinkohal vananeva riigijuhi L. Brežnevi sensitiivide lembust. Rahvasuus seostati riigivanema tervislikku seisundit otseselt D. Davidašviliga. Nii arvati kõnevõime halvenemine ja puisem käitumine selle süüks, et imearst pole elustavat jõudu saanud mingil põhjusel edasi anda või et ta on keeldunud Brežnevit "püsti hoidmast". Tollesse aega kuuluvad ka rahvajutud ja -uskumused imearstidest, kelle kohta vene võim pidanud täpset arvestust ning viinud neid igal võimalusel Moskvasse salajastele katsetustele. Väidetavasti jagati just samal ajal rahvaarstidele esimesed ametlikud arstimisõigust sanktsioneerivad paberid. Eestis saanud näiteks rahva arvates esimestena sellise paberi omanikeks Vigala Sass ja Kaika Laine - mõlemad olid 1980. aastatel kõrgelt hinnatud arstijad. Viimased on ametiloa olemasolu ka ise kinnitanud. Lahtiseks jääb küsimus, kui palju ametliku arstimisõigusega rahvaarste toonases Eestis oli. Igatahes võisid mitmed muudki imearstid sellisele paberile vähemalt pretendeerida. Alles 1980. aastate lõpul hakkasid eestlased siirduma Venemaa sensitiivide ja alternatiivmeditsiini koolituskeskustesse, eeskätt Moskvasse, kust naaseti sensitiivipaberite ning erinevate arstimisvõtetege. Vene koolituskeskuste mõju ilmnnes selgemalt alles 1990. aastatel.

Eeskätt 1970. aastatega seostub mitmesuguste alternatiivmeditsiini suundade levik, sh vegetariaanluse põrandaalune propageerimine, mitmesuguste dieetide ja erinevate tervisliku toitumise võimaluste reklaamimine kitsamates huviliste ja sõprade rühmitustes. Tõusis huvi akupunktuuri ja akupressuuri vastu, aktualiseerus nõelravi kasutamine. Käest kätte liikusid näiteks Gunnar Aarma, jooga, budismi ja makrobiootilise dieedi vahendaja ja esimeste näljamatkade initsiaatori õige toitumise, hingamise jms käsiraamatud. Põrandaaluste tõlgetena levisid Castaneda raamatud, budismiloengud, idameditsiini ja müstika-alane kirjandus. Nii maal kui linnas levisid muu hulgas Maria Trebeni ravimtaimeraamatu masinkirja- ja valguskoopiad. Käsikiri paelus erineva sotsiaalse tausta ja haridusega inimesi. Kahjuks puudub täielik ülevaade kirjasõnast, mis Eestis tollal masinakirjakoopiatena inimeste käes ringles. Nimetasin siinkohal mõningaid neist käsikirjadest, mida ise lugeda sain. Arvukalt ringles ka vene- jm. keelset kirjandust. Iseäranis parapsühholoogilistest nähtustest huvitatute hulgas levis erineva tasemega kirjavara. Osalt pärinesid trükised tsaariajast, aga ka kaasaegseid populaarseid ja uurimuslikke trükiseid ja käsikirjandust koguti ning vahendati hoolega.

1980. aastate alguses toimusid esimesed avalikud imearstide esinemised. Teadaolevalt 1970. aastatel käisid mitmed tänagi tuntud arstijad ja parapsühholoogia entusiastid Eesti erinevais paigus loenguid pidamas. Neid kutsuti koolidesse, klubidesse, väikestesse huviliste ringidesse. See oli poollegaalne tegutsemisviis. Tartu Ülikooli idameditsiini ring eesotsas professor Aili Pajuga reklaamis taimravi ning muidki alternatiivmeditsiini võtteid. Tema eestvõtmisel esines 1981. aasta sügisel Tartu Ülikooli ühes suurimas tungil täis saalis Vigala Sass loenguga imearstimisest, tutvustades muu hulgas oma isiklikust praktikast äärmuslikumaid tervenemisjuhtumeid. See oli esimene omataoline avalik loeng. Kuigi sellele ei sekundeerinud toona massimeedia, hakkasid sestpeale kultuuri-ülikoolid jm. täiendõppekeskused oma programmidesse lisama parapsühholoogia ja esoteerilise arstimise loenguid ja õppeaineid. Selliste kursuste arv kasvas 1980. aastate lõpul ja 1990. alguses.¹³

Imearsti-staatust muutus muuski suhtes: politsei ja julgeolek pöördusid neil aastatel üpris sageli kadunud inimeste ja esemete tagaotsimis- jm palvetega imearstide poole (vrd n RKM II 454, 234 (11) < Kursi (1989) jpt). Eestit elavdas paaril korral teade imearstimise leitudamisest. Kõiki haigusi raviva vahendi autoriks peeti hiljem röövmõrva läbi hukkunud arstijat. Veelgi suuremat kõmu tekitas aktiveeritud vesi ning imeravim nimetusega AU-8, mille üheks autoriks oli tuntud leiutaja Hint. Väidetavalt kõike ravivat vedelikku toodeti pooltööstuslikult ning sügavaimal poliitilisel tsensuuri ajal müüdi üsna kõrge hinna eest. Arstimiga kaasnes tavakohane folkloor: tervenemisjutud, retseptid jm. Nii või teisisi soosis inimeste huvi (kohati isegi ametlik võim) pigem imearste ja äkki

vallandunud ekstrasensoorseid võimeid koos selle juurde kuuluvate (auto)tõlgendustega ehk alternatiivmeditsiini. Rahvameditsiini ja traditsioonilisi rahvaarste soovivad ajad saabusid alles siis, kui rahvapärase arstimise järjepidevus oli jõudnud enamikus Eesti paigus katkeda. Vähemalt juhtus nõnda nõidussõnade, aadrilaskmise, massaaži, osalt ka taimravi jm rahvapärase arstimise liikidega. Traditsiooni katkemine ei sünni paari aastakümnega, vaid selle juured on tavaliselt sügavamates sotsiaalsetes hoiakutes ja ajaloolistes muutustes. Alternatiivmeditsiini erinevatest suundadest ning teiste rahvaste pärimusest liisandunud teadmisi sulandasid oma arstimisrituaali ennekõike kaasaegsed imearstid. Mitmesugused teadmised levisid loengute ja massimeedia vahendusel siiski üldisemalt. Arvatavasti on eelpool esitatud küsimusele vastuseks, et tagasipöördumist traditsioonilise rahvameditsiini juurde ei toimunud, kuid muutusid üldised hoiakud: massimeediast mõjustatud alternatiivmeditsiini suhtutakse pooldavalt.

Muutused loitsutraditsioonis

Traditsiooniliste teadmiste, sh loitsude *pärimisvalmiduse vähenemine* pole üksnes selle sajandi probleem. Oskuste realiseerimisvõimalused on erinevail aegadel erinevad. Pole omavahel võrreldavad ämmaemanda-abistaja positsioon möödunud ja sel sajandil, veel enam eendub rahvaarsti positsioon külaühiskonnas. Ebamugavusi põhjustava, aga teisalt vastutusrikka piiriisiku-staatuse omaksvõtmine ei ole jõukohane igale väljavalitud teadjaeelikule. Piiriisiku staatus oli möödunud sajandil komplitseeritud ning imearsti seisund jääb tähelepanualluseks aegade lõpuni. Tavanormidest ja -võimetest tublisti põikuva isiksuse lähiümbruses tekib paratamatu kommunikatiivse depressiooni tsoon. Naaskem Võnnu kihelkonna pärimuse juurde. 1950.-1960. aastatel oli seal arvukalt põlise perekonnapärimuse kandjaid, rahvapäraseid arstimistavasid ja sõnu vallanud nõidu. Ometi hääbus loitudega arstimise traditsioon. 1986. aastal oli kihelkonda jäänud kolm-neli rahvaarsti ning napilt kümme inimest, kes valdasid arstimissõnu. Neistki mitmed olid ümberasujad, inimesed, kes asusid Peipsitagustest küladest Eestisse ümber Teise maailmasõja lõpul sakslaste sunnil. Arhiivikirjapanekutest nähtub, et emamaale naaseti märgatavalt arhailisema traditsiooni kandjatena, sealjuures mitte niivõrd kohapealse eesti vanema pärimuse konservatiivsete alalhoidjatena, kui isikutena, kes olid kasvanud üles sõnamaagia paremini säilitanud õigeusklike naabrite mõjuväljas. Nii oli näiteks omapärase joontega nii L. Solna kui S. Nageli loitsu- ja meditsiinipärimus. Mõlemad viitasid kontaktidele ja otsesõnu õppimisele naabruses elanud venelastelt (RKM II 395, 358/9 (1); RKM II 397, 442/561 <Võnnu (1986)).

Sotsiaalselt päritolult ja hariduselt erinesid 1950. aastate rahvaarstid Võnnu

kihelkonnas tublisti: lihtsate külainimeste kõrval tegelesid arstimisega kohalikud ametnikud. Ent teadmisi polnud neil kummatigi lihtne edasi anda, sest sobivate isikuomadustega pärijad ei tahtnud tihtipeale pärandust vastu võtta. “*Ma veel ükskord küsisin, kellele sa siis oma tarkuse pärandad. Tema ütles, et ei ole mul kellelegi pärandada, hauda lähen kõigega.*” RKM II 393, 119(4) <Kambja (1985). Erinevalt varasematest uskumustel rajanevatest tavadest usaldati sõnu korduvalt erinevatele isikutele. Võnnu arstijad I. Poska ja M. Vuks loovutasid mitmel korral teadmisi oma pere liikmetele ning teistele arstimiskutseks sobilikele isikutele.¹⁴ Oma võimeid ja oskusi realiseerisid XX sajandi teisel poolel üksikud teadmiste pärijad. Rahvaarst võis seetõttu olude sunnil varasemast sõnade üleandmisest vaikides mööda minna. M. Vuksi vanem tütar meenutab: “*...Hiljuti oli paber alles. Ema tahtse nagu pärandada, aga mina es usu ja nii ta jäi. Aga õde ikka võtse vastu.*” RKM II 395, 268/9 (1) < Võnnu (1986). Lapselapsele esitatud motiveering on sootuks teistsugune ja rajaneb Eestis vähem levinud, kuigi mitmeil rahvail populaarsel usundilisel suhtumisel: “*Vanaema M. Vuks rääkis ju niiviisi, et tema oles selle arstitarkuse kõik edasi andnu, aga järgmisele põlvele ei saa anda. Ja ta tahtse minule anda noid sõnno, a’ kus mina - ma oll noor ja tähtsust täis - niisugust vana usku veel... Ja peat olema tumedama verega ja mina just olen.*” RKM II 395, 341(1) < Võnnu (1986).

Sõnu on muulgi põhjusel korduvalt edasi antud. Et sellest probleemist on pikemalt juttu mujal,¹⁵ piirdugem siinkohal üksnes loeteluga, miks loodetud järeltulija keeldus arstijavõimete realiseerimisest: maailmavaatelised erinevused ravijatest vanematega, huvi- ja kutsumusepuudus, uskmatu või sallimatu suhtumine eelkäija tegevusse, emma või kumma halvad iseloomujooned. “*Minu vanaisa oll’ Rootsi Piidre, elas Võnnun. Temä arstnu kõiki haigusi. Lubanu pojale ära anda oma sõna, aga esi olnu halb inimene ja poig es ole taha tema sõnnu.*” RKM II 397, 488 (1) < Võnnu (1986). Pärija võis päranduse tagasi lükata, põhjendades seda oma oskamatusena, sooviga loobuda rahvaarsti staatusast.

Temaatilisi muutusi ja sõnade arvu ahenemist iseloomustavad paremini suhtarvud. Kuni 1984. aastani laekus Eesti Rahvaluule Arhiivi loitse 243 haiguse vastu. Mitmete haiguste alt leiame hulgaliselt erinevaid loitsutüüpe, nende redaktsioone ja alaredaktsioone: maalise vastu 10, roosi vastu 16, lendva-rabanduse vastu 11. Ajavahemikus 1984-1990 on need arvud tagasihoidlikumad (maalise vastu 7, roosi vastu 8, lendva-rabanduse vastu 7). 1984. aastani laekunud materjali võime jagada haigussõnadeks, loodusega suhtlemiseks ja mütoloogiliste olendite mõjutamiseks mõeldud nõidussõnadeks, majandusloitsudeks ja sotsiaalseid suhteid reguleerivateks loitsudeks. Sellele järgnenud kuue aasta jooksul on sõnade proportsioonides toimunud nihked märgatavamad. Käibelt kadunud on sotsiaalseid suhteid reguleerivad loitsud, mütoloogiliste olendite

ja loodusega seotud sõnad. Peaaegu täiesti on ununenud majandusloitsud. Ka haigussõnad on kokku kuivanud. Osalt on see põhjendatav traditsioonilise usundi hääbumisega. Kui ei mäletata maa-aluseid, siis pole midagi peale hakata maalise sõnadega. Et sel ajavahemikul laekusid arhiivi mitme tuntud rahvaarsti vanad pärimuslikud käsikirjalised nõidussõnade vihikud, muudab see viimaste aastate loitsutraditsiooni üldilmet veidi arhailisemaks. Traditsioonist eenduvad funktsiooni muutnud, lastetraditsiooni ülekandunud või sellega ristuvad sõnad, muu hulgas laste vaigistamiseks või nendelt valu võtmiseks mõeldud sõnad, eeskätt supertüüp "Varesele valu". Ent tänapäeval mäletavad vähesed lapsevanemad isegi kunagi üldtuntud valuvaigistussõnu. Järjepidevus on selle määran katkenud, et paljudes peredes pole vanavanemadki neid lihtsaid, arhailisi sõnu lapsepõlvkodus kuulnud ega ise praktikas pruukinud.

Tekstivaliku *ahenemine* on loomupärane, loitsupärimuse taandumise juurde kuuluv nähtus. Loitsude kirjalik fikseerimine on samuti põline tava,¹⁶ tuntud paljudel rahvastel. Lähinaabritest on see levinud venelastel, lätlastel, sakslastel.¹⁷ Kuigi arstija käsutuses võib olla terve käsikirjalise raamatukese jagu erinevaid sõnu, ei pruugitud tavaliselt neid kõiki, vaid eeskätt rahvaarstile kõige harjunumaid.

Tekstide *poliifunktsionaalsus* on loitsudele tunnuslik ammusest aegadest peale. Kaasajal on see levinud laiemalt kui eelmisel sajandil või selle sajandi alguses. Minimaalsete asenduste ja muganduste abil sobitatakse tekst teise isiku või muu haigusega. Sagedasti piirdatakse pöördumissõnade või värssi väljavahetamisega.¹⁸ Nii kasutas Maarja-Magdaleenast pärit Aino Teppan ussisõnu roosihaiguse ja paljude põletikuliste protsesside peatamiseks, loitsutekst jäi selle juures muutumatuks. Ämm pärandas talle vihikutäie erinevaid loitse. Ühe naabri sõnutsi: "*Savikojas Teppani Aino oskab ise arstida. Tema ämm oli roosiarst. Ega seda ei saa ütelda, et inimene nõid on, kui tema oskab arstida. Eks ta siis ämma käest ka näinud, kui see midagi arstis või abistas.*" (RKM II 367, 53 (28) < M-Magdaleena (1983)). Ämma kirjutatud sõnade seast valis arstija välja talle sobivad ja isikupärased loitsud, eirates nõ ohtlikke tekste. Kõigi sõnade päheõppimist ei pea ta otstarbekaks. Ta väldib veresõnu, sest need võivad rikkuda majapidamistöid ja olla takistuseks arstimisel. (Vana uskumuse kohaselt peeti veresõnade oskajat ohtlikuks näiteks piimale ja õllele, aga samuti rikkus nende sõnade meenumine sünnituse ja takistas loomade tapmisel.) Juba ämm vältinud veresõnu. Küla ämmaemandana polevat ta neid kunagi pähe õppinud, et sünnitusel ei juhtuks kogemata vereseiskumist või vael ajal verejooksu puhkemist. Sõnade juhuslik meenuminegi võinuks verejooksu soovimatult peatada või alustada. Oma sõnutsi kasutab A. Teppan ämma eeskujul kirjalikke märkmeid mälu värskendamiseks.

Kaks Maarja-Magdaleena kihelkonna arstijat, A. Teppan ja M. Liivat, kuulu-

vad pärandi saanud ja selle vastuvõtnud isikute hulka. Nende haigusseletused ja sõnad toetuvad rahvatraditsioonile. Mõlemad on ämma, kohapeal tunnustatud arstija poolt väljavalitud ametipärijad. Valiku õigsust kinnitas mõlema puhul veel üks juhtum - mõlemad on kohanud ja lahutanud vainuköie, mis pärimuslikult ennustab ja kinnitab ravijastaatust.¹⁹

Nõidussõnavihikute pidamine oli levinud üle Eesti, Kagu-Eestist pärinevaid on arhiivis siiski vähem. Paljude märkmete saatust iseloomustab arhiiviteade: *“Meite vanaisal kah, al’lid kindad kää, piiras ussi ammustatud paika - valu läind. Need sõnad on kõik raamatus, vanaisa kirjutas üles, aga kes teeb, kus vana Jüri selle raamatu pani.”* KKI 10, 148 (23) < Mustjala (1949).

Ka võimalike vormiliste realiseerimiste hulk on kaasajal tublisti vähenenud. Osa tähtvormeleid-arstimissõnu (sh sünnitussõnad ja tulekahjusõnad) ringlevad taevakirjade vahendusel eeskätt kristlikes ühendustes. Regivärsilaadsed ning värsivormis sõnad on kadumas. Vähenenud on kontaminatsiooniliste, pikemate sõnade osakaal. Kaasaeg näib soosivat lühemaid maagilisi vormeleid. Sagedasti liitub maagilisele tegevusele kolm või üheksa korda loetav lühivormel.

Loitsud on muutunud rohkem kui nendega kokkukuuluvad tavad ja arstimisvõtted. Loitse saatev tegevus (haiguskolde piiramine, ristimärgi joonistamine selle ja/või ravimi peale, haiguse sümboolsed pesemis-, võidmis-, põletamis- jm. riitused, arstimisvee või soola annetamine omaaegsele ohvrikivile, -paigale, ristiteele vm kriitilisele paika) on püsinud viimase paari sajandi jooksul enamvähem muutumatuna. Ka ravimideoloogiat ja peamisi usundilisi tegevuse seletusi on suhteliselt vähem ümber tõlgendatud.

Uusloitsud

Uusloitsude laiemat, haigustevälist pruukimist on üpris raske dateerida. Sageli loitsiti üksinda, sisemise veendumuse ajel. Loengutel olen kohtunud inimestega, kes on hiljem eravestluses või ka otse loengusituatsioonis tunnistanud, et nad on kasutanud sõnu, olgu need siis lapsepõlvest meelde jäänud, kuuldud tuttavatelt või leitud trükisõnast. Loitsimist on ette võetud väiksemates, enamasti haritlasseltskondades 1980. ja 1990. aastatel. Rahvatraditsiooni tundev rühmitus on enamjaolt pöördunud pärimuslike sõnade poole.

“Päeva palumine Kihnu saarel 1989. a. suvel õhtumängujuhtide kursusega Kultuuritöötajate Täienduskoolist. Oli pealelõunane vihmane ja hämar aeg; nii hämar, et oma kursuse tööd tegime Kihnu kultuurimajas elektritule valgel. Siis aga juhtus mingi avarii - tuli kustus.

Kellelgi tekkis mõte laulda paludes päike välja, et saaksime tööd edasi teha. Võtsimegi ringi ja alustasime Viljandimaalt pärit “Päeva palumise” laulu:

*Tule vällä, päävakene,
ma anna sulle pätsi leibä,
pääle selle koorukese.
Tule vällä, päävakene,
ma anna sulle tümpsü liha,
pääle selle tükikese.
Tule vällä, päävakene,
ma anna sulle karbi räimi,
pääle selle kaits räime.
Ja teiseks lauluks laulsime:
Veere, veere, päevvakene,
veere, päeva, vetta mööda
lase kaselatsvu kaudu...*

Meie kõige suuremaks üllatuseks laulu lõppedes umbes 3-5 min. pärast tuli sel päeval esimest korda välja PÄIKE. See oli üsna lummas üllatus kõigile palumises osalenuile."

Pakun veel teisegi samast ajast pärineva autentse loitsu kasutamise juhtumi: "Vihma palumine 1990. a. kevadel Antslas.

Seoses folkloorikooli kevadise ringkäiguga Lõuna-Eestis olime Antsla kultuurimajas laulmas ja tantsimas. Kuna rahva hulgas oli üks Kihnu päevalumises osalenu, siis palus ta meie abi vihmapalumises, sest see aeg oli juba 2 nädalat olnud suur põuaaeg. Ta palus seda paar päeva enne Värskas, aga ma kartsin seda ette võtta ja õnneks ei olnud ka seda võimalust seal, aga nüüd Antslas ei jäänud muud üle, kui pidime alustama. Nii kaua, kui ma üsna suures segaduses laulu algust mõtlesin, alustas ühe kursuslase väike tütar Greete Põlvamaalt pärit laulu:

*Vihmakene, vellekene,
ära minnu likes teku...*

Tema järel jätkasin improvisatsioonilist vihmapalumislaulu, et vihm oleks sõbraks ja tuleks appi. Täpselt ei mäleta. Peale seda ütles üks kohalik mees, et kui meie asi õnnestub, oleme küll nõiad.

Koju sõites muretsesin väga, see oli nagu suur vastutus. Õhtul vaatasin hirmuga televiisori ilmateadet - vihma ei lubanud.

Õösel ärkasin vihmapladinaga aknale. Esimene vihm peale kahte nädalat ja kohe peale loitsimist?!

Olin segaduses, aga rõõmus." (RKMI 26, 273/6 < Viljandi (1991).

Kasutamismotivatsioonid ja veendumus sõnomaagilise teksti toimimisse varieeruvad ja on erinevad. Neid situatsioone iseloomustab poolmäng ja pooluskumine enam kui kindel tõestumisveendumus.

Eesti loitsuvara ei kata kõiki potentsiaalsete loitsimishuviliste huvikeskmeid. Puuduvad näiteks loitsija ametissepühendamise sõnad. Mitmete üleminekuriituste sõnad on lühikesed ning rajanevad kristlikel motiividel. Harilikult eeldavad kaasaegsed kasutajad, et loitsutekstitid on pikemad ning säilitanud eelkristliku omausundi sõnumi. 1980. aastate ühiskondlike, nn avalike loitsude jaoks polnud kristlusekesksus tihtilugu vastuvõetav. Igiomase algusundi motiive pidi vanim pärimus (loitse selliseks peeti) tingimusteta sisaldama. Traditsioonilises loitsu-pärimuses on aga hulganisti rahvusvahelisi mõjutusi. Teistest rahvaluuleliikidest enam on nõidussõnu aegade jooksul tarvitatud rahvusideoloogiliste tõlgenduste juures. XIX sajandi kirjameestel oli tavaks ühendada neid vanimate etnilise usundi kihistustega, rahvusliku olemusega.²⁰ Hiljem on neist otsitud alg-soomeugriluse jälgi. Just rahvuslikule alusideoloogiale mittevastavus piiras ilmselt nende uurimist ja publitseerimist, kaasajal kasutamist.

Sobivate loitsude puudumisel eesti pärimuses oli lihtne pöörduda soome ja karjala loitsuvaramu poole, mille runovorm, pikkus ja sisu vastas märksa enam ettekujutustele loitsude olemusest. Soome loitse on endale kopeerinud ja kasutamiseks varunud nii rahvaarstid (80. aastate algul näiteks Vigala Sass) kui ka lihtsalt loitsimishuvilised. Enamasti loodeti tõlkida ja mugandada tarvilik, väliselt sobiv ja sisult väekas tekst. Mõlema rahva pärimuse sarnasus ja eeldatav geneetiline seotus on seejuures olnud teguviisi põhjenduseks ja õigustuseks.

Autentsetest loitsudest enim tarvitatakse arstimissõnu. Et lootust otse traditsioonist ja tavalise pärimisõiguse korras sõnu saada on väike, siis kasutatakse ka trükiseid. Varem oli üheks õpperaamatuks ja inspiratsiooni jagajaks A. H. Neusi ja Fr. R. Kreutzwaldi “Mythische und magische Lieder der Ehs-ten”,²¹ viimastel aastakümnetel on tekste leitud “Eesti rahvalaulude antoloogia” loitsukõitest, mis ilmus 1974. aastal.²² Viimane sisaldab valiku regivärsipärase-maid loitse. Lühivormeleidki, milleks otsest eeskuju pole kusagilt leida, realiseerub üpris palju. Ilmesti on mitmed sellised verbaalsed vormelid situatiivsed ja loodud olukorra sunnil. Vajadust verbaalselt pöörduda loodusobjektide, puude ja teiste taimede poole, mida kasvatatakse või mida ravimiseks korjatakse, on rõhutanud ravitsejad ning erinevad loengupidajad. “No kui me võtame säält allika juurest vett ja tahame teda endale raviks, siis me peame kummardama allika ees ja tänama teda selle ravivee eest ja talle kah annetama andi.” (RKM, Video 52, 27 < Urvaste). Sagedane on ka loitsu saamine unes, mis on vanas pärimuseski tuntud. Isiklike kaitsesõnu on saadud mitmesugustelt idameditsiini ning meditatsioonikursustelt või ka ise inspiratsiooni ajal loodud. Sagedane on katekismusest kirjakohta valimine, arstimissõnadena loetakse ravimitele peale aga ka kristlikes kalendrites sellele kuupäevale paigutatud kirjakohti. Kirikuka- lendrite kasutamine arstimisel on uuem nähtus, mida põhjustab ilmselt seesama traditsiooniliste sõnade nappus. Palvete ja lauluraamatu lauludega arstimine on seevastu vana tava, tuntud paljudel rahvastel.²³

Loitsuriitused

Kui arstimissõnu, olgu nad mistahes kombel saadud, tarvitatakse siiski suurema pealtvaatajate hulgata, siis 1980. aastate lõpul hakkas levima täiesti uus loitsimisviis, mida riskin nimetada loitsuriituseks. Neilgi on erinev tagapõhi ja harrastajaskond.

Uusšamanismi pioneer oli Eestis Vigala Sass. Rituaalide tarvis ehitas ta 1980. aastate lõpul sõprade ja tuttavate abiga oma kavandi järgi nn *loitsuplatsi*. Kultusepaik asub maja ja mere vahelises metsatukas, kuhu on toodud hiigelkive. Välisring on piiratud paari meetri kõrguste ratasristide ja lokulaudadega, mis on kaetud maagiliste märkidega. Selle kõrval on suur völliikiik ja kivi, millel rituaali alguses süüdatakse tuli. Välisringi kuulub koorimata puudest püstkoda tuleasemega, kus valmistatakse muu hulgas salve. Seesmine ring, kultusepaiga süda, on uudishimulikele kättesaamatu. Sinna sisenetakse peremehe juhatusel ja enamasti vaid riitusest osavõtjana. Vigala Sassil on olnud kokkupuuteid kahe erineva (altai ja nganassaani) pärimusliku šamaaniga. Kultusepaiga kujundamisel on abiks olnud ka kirjandus. Alates esimesest loitsimisest 1989. aasta talvisel pööripäeval, nn tuleloitsust, on rituaalide juures kasutatud šamaanitrummi. Esimesed loitsimised olid suletud ühemehe-ettevõtmised. Pealtvaatajad puudusid, enne loitsimise algust abistasid teda pereliikmed. Nende loitsimiste ajal oli Sassil ehedaid traditsioonilisi šamaanielamusi, mis sarnanevad pärimuslike šamaanide väe ja seisuse vastuvõtmise elamustega (kohtumine hõimu vaimuga, ümbersünd jm).

Nn. avalike, teadlikult publikule suunatud loitsimiste algatajaks olid muinuskaitseklubi "Tõlet" ümber koondunud noored. Nende esimestest loitsudest ja kogu etendusest on avaldatud dokumentaalne ülevaade koos loitsude tekstidega.²⁴ Vormilt keerukam, imiteerib loits vaid alliteratsiooni ja assonantsi kasutamise ehtsat pärimust. Teksti arhaiseerimiseks on lisatud vanapäraseid pöördelõppe (n

*Tundijaks me saagu, saagu teadijaksi,
Targaks me saagu, saagu nägijaksi.*²⁵

või

*väed sa lükka liikumalla
möödunud ajad pööramalla.*²⁶)

Tihti peale on loitsuriitustel kasutatud regivärsipärasust taotlevad sõnad jagatud (nelik)värssideks, mida autentses pärimuses juhtub ülimalt harva. Ka on improvisatsioonilised loitsud reeglina pikad, vähemalt tublisti pikemad autentsetest sõnadest. Struktuurilt lähenevad tekstid palvetele, vannetele ja vanutamistele. Ajastule tunnuslikud on vihjed autule minevikule ("*mida sa ilm oled oodanud/omad jumalad maa jätnud*"), vanade vägede tagasi kutsumine.

Enamasti liituvad veel kinnitused, et minevikku on siiski säilitatud südames.

Neošamanismi teine, traditsioonikaugem haru jõudis Eestisse 1989. aastal Jonathan Horwitzi, ühe Mark Soosaare korraldatud visuaalse antropoloogia festivali žüriiliikme vahendusel. Tema korraldatud šamanismikursustest osavõtjate hulgas oli üliõpilasi, kunstnikke, filolooge, füüsikuid.

Loitse hakati kasutama erinevatel rahvaliikumiste juhtide poolt korraldatud üritustel. Selliste hulka kuulub Tallinna keeleloits, mis korraldati eesti keelele riigikeele staatuse taotlemise eel, nn Tartu Ülikooli vanne jm. Molotov-Ribbentropi salapakti 50. aastapäeval seisid kolmes Balti vabariigis sajad tuhanded inimesed kätest kinni hoides katkematu ketina oma kodumaa teedel. Eestlased kordasid raadiost loetud sõnu. Öhtuhämaruses heideti Eesti-Läti piiril nõukogulikku sümbolikat tulle, saateks mõlema rahva keeles esitatud vabadusnõue, mida korraldati eesthõikajate järel.

Need ja siin nimetamata ühisloitsimised on olnud väga emotsionaalsed, jõudu, üksmeelt ja kindlustunnet sisendavad. Sellistel riitustel osalejad on tundnud end ühtse rahvusena, kellel on üks siht.

Ametlikult korraldatud loitsude hulka kuuluvad veel uute (mitmetes eesti paikades on asunud sensitiivide valitud kohale looma uut pühapaika) või taastatud hiite, ohvripaikade jms avatseremooniatel esitatud. Esinduslikumaks omataoliste hulgas kujunes Viru-Nigula kihelkonnas vana Samma hiiekoha taastamine 1989. aasta maikuu, mille käigus istutati sensitiivide õpetuste järgi 150 noort tamme. Kohalikku muinsuskaitseklubi toetas Tartu noortaaralaste liikumine, Sonda metsamehed ning Viru-Nigula kolhoos. Tammesid istutama sõitis inimesi mitmelt poolt Eestist. Istutamisest kirjutatakse sellekohases volidikus: *“Nimelt tuleb selleks, et puud vähem häirida, ligineda talle läänest, paluda talt vabandust häirimise pärast. Puu kaevatakse välja neljakandilise kamaraga, alustades põhjast ja liikudes vastupäeva.”*²⁷ Kui tookord esitas ohverdamismüsteeriumi Jaan Kiho näitetrupp, siis aasta hiljem kohalikule nõiale Kongla Annele pühendatud mälestuskivi avamisel toimus suur loitsuriitus. Kodukandipäevale kogunenute eestloitsijaks oli Vigala Sass. Sel puhul tarvitas ta oma avalikku loitsu:

*Loodus meie isa,
meie tema lapsed,
hõimu vaimu nimel -
hoia meid ja kaitse meid.*

Peaegu tunniajaline riitus imiteeris tema kodusel kultusepaigas korraldatuid. Rahvas haarati samal kombel ritta ning üksteisel õlgadest hoides liiguti eestloitsija määratud teed pidi. Kõrghetkel korraldati eesütleja järel ühisloitsu. Meenu- tagem, et autentse loitsu teksti, ilmselt ka paganliku palvuse tekste ei korraldatud reeglina värsshaaval, vaid palve retsiteeris ohvripapp üksinda. Kogukonna kohalolek oli enesestmõistetav.

Loitsuriitusel esitatavad sõnad võivad olla komplitseeritumad. Nii näiteks alustas Vigala Sass Metsanduskorporatsiooni loomisel 1989. aasta sügisel trummi saatel loitsuga, millest kuuldavalt esitati ainult vokaale. Järgnevat avalikku loitsu pidid kõik riitusest osavõtjad kordama. Riitus viidi läbi Tartu Toomemäel kunagise ohvrikivi juures, millele oli süüdatud lõke. Osavõtjad seisid ringina ümber eestloitsija. Ühtlasi pühitseti ka korporatsiooni lipp. Nõ paganliku riituse läbiviimist põhjendati muu hulgas asjaoluga, et etnilist usundit (samuti sellest kaudselt inspireeritud uuspaganlust) iseloomustab loodusekesksus, teatavaid ühisjooni on sel roheliste liikumisega. Omal kombel võib niisugust riitust pidada vastuseisuks taaselavnenud ja baltisaksamõjulisele korporatsiooniliikumisele. Loitsuriituse abil püüti luua oma ja originaalset liitumisriitust.

Vigala Sass loengut pidamas.

Siiski on loitsuriitustel (või mõne ürituse (ava)tseremooniasse liidetud sõnamisel) esitatud ka kompilatsioone, kus autoritekstiga on liidetud katkeid traditsioonilistest loitsudest ja teemakohastest regilauludest. Selline oli näiteks Anne Maasiku poolt 1990. aasta Tartu laulupeol esitatud tuleloits.

Suurte ja ametlike ühisloitsude tekstid pärinevad enamasti luuletajate sulest. Kuigi vormivõtteis on “Tõleti”-luulega sarnast, tõusevad ideoloogilised sõnumid palju selgemalt esile (L. Hainsalu lahenduses näiteks:

“Meie minevik on sajandeid pikk,

meie tulevik on sajandeid pikk

meie hoida on minevik ja tulevik.

Meie ei lange, meie ei väsi.

Häbiööst tulles oleme puhtaks saanud.

Me oleme vabad, me oleme vabad vaimult”).

Koduseid, väiksemaid ohvri- või kultusekohti rajasid endale päris erinevad inimesed. Seal esitatud loitsud pole mõeldud publikule, vaid on enese tarbeks. Pikemate hetkeimprovisatsioonide kõrval, mis tekkisid mõnel kodusematest rituaalidest, näiteks sõprade seltsis omaloodud energiavälul või kultusekohas

kalendritähtpäevade pühitsemisel, on taas kasutatud lühivormeleid või raamatutest õpitud. Nende ja muinsuskaitsepäevadel esitatu vahel pole suuremat sisulist ja vormilist erinevust. Tunnuslik on teatavate regivärsipärasuste järeleaimamine. Enamasti pole need individuaalsed pöördumised. Sagedane on kollektiivne pöörduja või hüvede laienemine suuremale rühmitusele - kõik pärimusele võõrad osised. Nende loitsude adressaadiks on nn maa kõrgeimad vaimud. Tahtlikult või teadmatusest on enamasti ebatraditsioonilised ka loitsu struktuur ja osade järgnevus.

Peale vormi on suuremaid erinevusi just esituses. Eespool on viidatud suurtel riitustel toimunud nn eestloitsija ja kooriga loitsimisele, kus iga rida korratakse. Seda on juhtunud ka säärastral puhkudel, kui loitsule on valitud retsiteeriv viis. Nii kordas väljakutäis rahvast Jaak ja Mart Johansonid laulnud "Kurja tõrjumise sõnu". Seda Kolga-Jaani kihelkonnast Ell Savisikult sajandialguses üleskirjutatud loitsu ei esitatud omal ajal lauluna. Sellisena sobis ta aga hästi 1988. aasta vabaõhukontserdile. Eespool on viidatud loitsu esitamisele šamaanitrummi saatel. Sellist esitusviisi on harrastanud muudki esitajad (A. Maasik).

Praeguses kirjutises on hoidutud lähemalt kõnelemast nn salajastest, isiklikest loitsudest, mida kasutatakse üksinda, oma pere või lähemate sõprade keskel. Mitmetel inimestel on tavaks loitsida kriisisituatsioonis. Sõnu kasutatakse enne pikemaid teekondi, riskantsemaid ettevõtmisi, pühade puhul, haiguste vastu. Vormilt ja ülesehituselt ei erine nad enamasti avalikest loitsudest - on nad ju ühe ja sama ajastu looming.

Ka 1970. ja 1980. aastate rahvusliku identiteedi otsingud kultuuri vallas inspireerisid ja mõjutasid uusloitsude ja loitsuriituste kujunemist. Loetlen siin mõningaid neist. Vastastikuste seoste lähem avamine jäägu teiseks korraks. V. Tormise otsingud regiviiside vallas, K. Põllu ekspeditsioonid idapoolsete soome-ugri rahvaste juurde ja tema "Kodalaste" seeria. J. Toominga teatrieksperimentid, L. Meri eesti ja soome-ugri kultuuri väärtustavad ekspeditsioonid, raamatud ning iseäranis filmid. K. Kama koostatud nn eesti oma ajaarvamisel rajanevad kaasaegsed ruunikalendrid ja K. I. Elleri rahvuslikud ideed. 1970. aastate paleoastronoomilised müüditõlgendused ja uusmütoloogia. Vanade rahvalaulude ning -tantsude väärtustamine, mille algatajateks olid ansamblid "Leegajus", "Hellero" ja "Leigarid" Igor Tõnuristi, Mikk Sarve ja Kristjan Toropi eestvõtmisel.

Ühte osa sellest liikumisest ning sellega kaasnenud vaimususest on U. Lippus nimetanud soome-ugri ürgümäna otsimiseks. Nii või teisiti polnud 1970. ja neile järgnenud aastad suunatud pelgalt oma kultuuri tundmaõppimisele ja trotslikule säilitamisele, vaid sinna sulandus teadmisi soome-ugri keelesugulaste vaimsest pärimusest. Kui ei jõutudki sügavamate teadmiseni, siis teatavaid hinnangulisi suunas see ometi.

Arvatavasti säilitavad avalikud loitsud lähitulevikus oma koha muinsuskaitse liikumises ning rühmitustes, mis hindavad kõrgelt etnilist usundit, samuti taaralaste seas. Loitsuriitustel on lootust püsida ka alternatiivmeditsiini harrastajate seas ning samuti ehk osade *New Age* liikumisega liitunute hulgas - siis aga juba tunduvalt suuremate idapoolsete mõjutustega tembitult. Perekondlikel loitsuriitustelgi on tulevikku peredes, kes püüavad ilmestada vaesunud perekonnatavandit. Usutavasti kõige vaiksemalt ning visamalt elavad edaspidigi nn salajased, isiklikud loitsud.

Kirjandus

1. Kõiva, M. Ühe kihelkonna rahvaarstid. In: Parapsühholoogia ja piirinähtused. Viljandi, 1991, lk 32.
2. Rooks, G. Ebarstimine Eestis. In: Eesti Arst. 1929, nr. 10, lk 377-382.
3. Anna Kuusiku käsikirjad leiduvad rahvaluulearhiivi kogus ERA II 202, 30 jj ning RKM II 166, 160 jj. Loitsuvihikud osutavad, et põhiosa sõnu on kirjutatud nooremas eas. Osa loitse on kuuldud tuttavatelt ning koguni neil lastud kirja panna. Sõnu on ümber kirjutatud teistest käsikirjadest ning samuti trükistest.
4. Kleinmann, A. Patients and healers in the context of culture. An exploration between anthropology, medicine and psychiatry. Berkeley, 1980; Wiegmann, G. Volksmedizin heute. Münster, 1987, S 2.
5. Mathiesen, S. R. Faith healing and concepts of illness. An Example from Northern Norway. In: Temenos. 1989, nr 25, pp 64-65.
6. RKM, Video 52, 27 < Urvaste (1993)
7. Honko, L. Varhaiskantaiset taudinselitykset ja parantamisnäytelmä. In: Jumin keko. Tietolipas 17. Porvoo, 1960, s 83-84.
8. Young, A. The anthropologies of illness and sickness. In: Annual Review of Anthropology. 11. 1982, p. 265.
9. Vt viide 7, s 83-84.
10. Arstimisjuttude liigitus leidub artiklitekogumikus Alver, B. G. e.a. Parantamisen taitajat. Helsinki, 1987.
11. Viidatud on 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate alguses Bromlei jt juhtivate rahvateadlaste artiklitele, mis ilmusid ajakirjas "Sovetskaja etnografija". Samu seisukohti väljendati Venemaa teadlaste suurfoorumitel (n Vsesojuznaja sessija po itogam polevõh etnografitšeskikh i antropologitšeskikh issledovanii 1982-1983 godov. Tezisõ dokladov. Tšernovtõ, 1984) ning levitati kõigile üliõpilastele kohustuslikes ajaloolise materialismi loengutes.
12. Inglis, B. The Paranormal. An Encyclopedia of Psychic Phenomena. London, Glasgow, 1987, p 27.
13. Samale ajale langeb suurem huvi rahvuskultuuri ja identiteediprobleemide vastu. Kokkuvõtlikult on seda olukorda iseloomustatud mitmes artiklis. Vt n Rüütel, I. Kultuur ja rahvuslik identiteet. In: Eesti püsimajäämine. Tallinn, 1993, lk 49 jj; samuti kogumikus "Avtentitšnoi folklor v sovremennom folkloronom dviženii. Tallinn, 1993 väljendatud

seisukohti. 1980. aastate lõpul telliti folkloristidelt aastas sadu loenguid traditsioonilise pärimuse ja maailmavaate kohta.

14. Kõiva, M. Estonskije zagovorõ. Klassifikatsija i žanrovõje osobennosti. Dissertatsija na soiskanije utšonoi stepeni kandidata filologitšeskih nauk. Tallinn, 1990, s 188-189.

15. Op cit, lk 190.

16. Op cit, lk, 190 jj; Kõiva, M. Tähtkombineerimised nõidussõnadena. In: Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 33. Kreutzwaldi päevade ettekannete teesid. Tartu, 1989, lk 21.

17. Vene materjali kohta leidub teateid kogumikus Etnolingvistika teksta. Semiotika malõh form folklori. Moskva, 1988; läti paralleelid leiduvad Straubergs, K. Latviešu buramie vārdi. Rīgā, 1939; saksa ainese kohta vt Hoffmann-Krayer, E., Bächtold-Stäubli, H. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. IX. Berlin, Leipzig, 1938.

18. Vt viide 14, lk 81.

19. Hiimäe, M. Vainukõis rahvapärimestes ja looduses. In: Eesti Loodus. 1984, lk 453 jj.

20. Vt viide 14, lk 20.

21. Kreutzwald, Fr. R., Neus, H. Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg, 1854.

22. Eesti Rahvalaulud. Antoloogia. III:3. Tedre, Ü. (toim). Tallinn, 1974.

23. Vt viide 14, lk 108 jj; Alver, B.G., Selberg, T. Alternative medicine in today's society. In: Kvideland, R., Sehmsdorf, H. K. (eds). Nordic Folklore. Recent studies. Bloomington, Indianapolis, 1989, p. 213.

24. Toomet, L., Leete, A. Tõleti avalikud loitsud. In: Hiis, nr 5. 1993.

25. Op cit, lk 13.

26. Op cit, lk 12.

27. Samma ohvrihiis. X kodupaiga päev. 1990, lk 3.

KOLM RAHVAAARSTILÕUNA-EESTIST

Marju Kõivupuu. Eesti, Tartu

Lõuna-Eestis (Valga- ja Võrumaal), samuti Põhja-Lätis käibivad kaasajalgi lood rahvaarstidest Suridest. Lõuna-Eesti murretes tähendab sõna *suri* rahvaarsti, posijat. Selle nime taha on teadaolevalt peitunud kolm sugupõlve imearste. Esiteks - poolpime moonakanaine, hüütud ka vanaks Sohviks, kes oli Kusta Taitsi ema; teiseks - Kusta Taitis ehk Vana Suri (1842-1921) ja kolmandaks - Kusta poeg Anton Taitis (1902-1956).